

## دراسة مقارنة لحقوق الاقليات الدينية فى العمل بالمراسمات الدينية و طقوسهم فى وجهة نظر المذاهب الفقهية

سيد محسن فتاحى\*

ميثم جوادنيا\*\*

[تاريخ الاستلام ١٣٩٩/٠١/١٩ تاريخ القبول ١٣٩٩/٠٧/٢٩ هـ ش]

ملخص القول

إنّ البحث عن حقوق الأقليات فى المجتمع الاسلامى فى العمل بمراسمهم الدينية و طقوسهم الخاصة، من المسائل المهمّة و الملقنة للانتباه فى ظلّ الحكومة الاسلامية.

السؤال هنا هو:

هل منّح الاسلام، حق لغير المسلمين فى الممارسة لشؤونهم و طقوسهم الدينية فى بيئة اسلامية ام لم يمنح؟

الرأى المختار هو عدم وجود مثل هذا الحقّ لغير ملّة الاسلام، كى يمارسوا تلك الطقوس فى بلادٍ تقوم فيها شعائرُ الاسلام مع انّ لهم حق فى مُمارستهم فى اماكن خاصة بهم كالمنازل و البيوت، شريطة ان لا تنجرّ هذه المُمارسة الى خارج الاماكن المزبورة حتى لا يكون شىء منها بمرأى او مسمع أحدٍ من الناس.

كلمات مفتاحية: حقوق الأقليات، الطقوس الدينية، المذاهب الفقهية.

\* الاستاذ المساعد لفرع المذاهب الفقهية فى جامعة الاديان و المذاهب.

\*\* الطالب الدكتوراه لفرع الدراسات المقارنة المذاهب الاسلامية فى جامعة الاديان و المذاهب(الكاتب المسئول)

mjedalat7@gmail.com

## بررسی تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در انجام‌دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب فقهی

سید محسن فتاحی\*

میشم جوادنیا\*\*

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۹]

### چکیده

حقوق اقلیت‌های موجود در جامعه اسلامی در انجام‌دادن اعمال و مراسم آیینی از مباحث مهم و توجه‌برانگیز در حکومت دینی است. پرسش این است که: آیا دین اسلام، این حق را به غیرمسلمانان داده است که در محیطی اسلامی شعائر دینی خود را برگزار کنند یا خیر؟ دیدگاه مختار این است که غیرمسلمانان اجازه ندارند در شهرهایی که شعائر اسلامی در آن برپا می‌شود، شعائر دینی خود را اظهار کنند، ولی این حق را دارند که در اماکن و منازل اعمال و مراسم مختص به آیین خویش را اجرا کنند، البته به شرط آنکه اثری از این اعمال و مراسم در خارج از این اماکن دیده و شنیده نشود.

کلیدواژه‌ها: حقوق اقلیت‌ها، اعمال و مراسم آیینی، مذاهب فقهی.

---

\* استادیار گروه مذاهب فقهی دانشگاه ادیان و مذاهب.

\*\* دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب (نویسنده مسئول)

## مقدمه

بحث حقوق اقلیت‌ها مسئله‌ای است که از دیرباز و از جنبه‌های مختلف توجه بسیاری از اندیشمندان و محققان را به خود جلب کرده است. از آنجایی که در هر جامعه‌ای عده‌ای به مثابه اقلیت وجود دارند، بحث رعایت حقوق آنان نیز مطرح است. جامعه اسلامی هم جزئی از این جوامع است که همواره در دل خود، مردمی را دیده است که دین، نژاد یا زبان آنان با مسلمانان متفاوت بوده است. دین اسلام به این گروه، بی‌اعتنا نبوده و حقوق و احکامی را درباره آنان وضع کرده است.

هدف این مقاله بررسی حقوق اقلیت‌ها در انجام‌دادن اعمال و مراسم آیینی است. این بررسی به صورت تطبیقی میان مذاهب فقهی اسلام انجام می‌شود. اقلیت‌هایی که در اسلام رسماً شناخته می‌شوند، اهل کتاب و گروه‌های ملحق به آنان هستند. دلیل بر این مطلب نیز آیات قرآنی است.<sup>۱</sup> در این نوشتار ابتدا نمونه‌هایی از مراسم و اعمال ادیان مسیحیت، یهودیت و مجوس (زرتشتی) ذکر می‌شود و سپس حکم فقهی آن از دیدگاه مذاهب فقهی بررسی خواهد شد.

## ۱. مصادیق اعمال و مراسم آیینی

### ۱.۱. مسیحیان

اعمال مسیحیان دو بخش دارد: یکی اعمالی که داخل کلیسا انجام می‌دهند و دیگری اعمالی که بیرون از آن به جا می‌آورند. مسیحیان هنگام ورود به کلیسا نخست از پیشانی تا روی سینه و سپس از شانه چپ به سوی شانه راست انگشتان دست را صلیب‌وار می‌کشند. آنان با این عمل ابتدا خاطره مصلوب‌شدن حضرت مسیح (علیه السلام) را به یاد می‌آورند و سپس از درگاه الهی طلب بخشایش و رستگاری می‌کنند.<sup>۲</sup> از دیگر اعمالی که مسیحیان در کلیسا انجام می‌دهند، دودکردن اسپند است. اعتقاد عموم بر آن است که به همراه دود اسپند، آهنگ نیایش آدمیان نیز به درگاه الهی صعود می‌کند.<sup>۳</sup>

۱. بقره: ۶۲؛ مائده: ۶۹؛ حج: ۱۷.

۲. مانوکیان، آرداک، *اعیاد کلیسای ارمنی*، ص ۱۳۵.

۳. همان، ص ۱۳۶.

مسیحیان مراسم دیگری نیز با عنوان «مراسم قبرستان» دارند. بدین صورت که پس از برگزاری اعیاد بزرگ مذهبی، مردم موظف‌اند بر سر آرامگاه کسان و خویشان و نزدیکان خود بروند و مراسم خاصی را اجرا کنند.<sup>۱</sup>

همچنین، یکی از روزهای مقدس برای مسیحیان، که آن را جشن می‌گیرند، سالروز میلاد حضرت عیسی (علیه السلام) معروف به روز «کریسمس» است. مسیحیان در تاریخ بیست و پنجم دسامبر این روز را جشن می‌گیرند. این روز، هم به منزله تعطیلات دینی و هم به مثابه تعطیلات غیردینی جشن گرفته می‌شود و برای خود آداب خاصی دارد، از جمله: آذین بستن درخت، فرستادن کارت، گرفتن هدیه و سرودخوانی.<sup>۲</sup>

#### ۱.۲. یهودیان

پیروان دین یهود نیز همانند پیروان ادیان دیگر جهان، در آیین خود، به انجام دادن اعمالی معتقدند. مهم‌ترین کار روز برای یهودیان سنتی، به ترتیب به‌جا آوردن نمازها است: نماز صبح یا شَحَرِیت (سحر)، نماز عصر یا مینحا (قربانی)، و نماز شام یا عَزْوِیت (مَعْرِیو) (شامگاه). پیروان دین یهود زمان‌های مقدسی را نیز در آیین خود دارند، مانند: جشن سال نو، ده روز توبه، روز فدیة، عید سایه‌بان‌ها.<sup>۳</sup>

#### ۱.۳. زرتشتیان

زرتشتیان در آیین خود آدابی دارند که از زمان‌های بسیار کهن اجرا می‌کرده‌اند و آن سدره‌پوشیدن و کشتی بستن است. سدره عبارت است از پیراهنی سفید از نخ پنبه بافته‌شده با آستینی کوتاه و بی‌یقه که پیش سینه چاک دارد. کشتی عبارت است از ۷۲ نخ یا رشته که از پشم سفید گوسفند است و به دست زنی موبد بافته می‌شود.<sup>۴</sup> دو تصویر مربوط به آیین سدره‌پوشی و کشتی‌بندی را نیز در اینجا می‌بینید:

۱. همان، ص ۱۳۹.

۲. نک.: ادبی، محمدجواد، «روزنه‌ای به مفاهیم ادیان در دایرةالمعارف‌ها، دایرةالمعارف مناسک، شعایر و جشن‌های دینی»، ص ۳۰-۳۲.

۳. آترومن، آلن، باورها و آیین‌های یهودی، ص ۲۵۵-۲۷۵.

۴. نک.: رضی، هاشم، راهنمای دین زرتشتی، ص ۵۸ و ۵۹.



## ۲. حقوق اقلیت‌ها در انجام‌دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب خمسسه

پس از شناخته‌شدن مصادیق اقلیت‌های رسمی در اسلام و همچنین ذکر نمونه‌هایی از اعمال آیینی آنان، اینک بحث «حقوق اقلیت‌ها در انجام‌دادن اعمال و مراسم آیینی از نظر فقه امامیه و اهل تسنن» در دو محور تحلیل و بررسی می‌شود: ۱. مراسم آیینی اقلیت‌ها به صورت گروهی؛ ۲. اعمال آیینی اقلیت‌ها به صورت فردی.

### ۲. ۱. مراسم آیینی اقلیت‌ها به صورت گروهی

فقه‌های مذاهب اسلامی درباره فعالیت غیرمسلمانان در خصوص انجام‌دادن علنی اعمال آیینی با یکدیگر اختلاف نظر دارند. در این باره دو قول وجود دارد:

**قول اول:** فقه‌های حنفی، مالکی و شافعی معتقدند اهل ذمه فقط مجازند دور از چشم دیگران و مخفیانه به فرائض دینی خود عمل کنند. دلایل قائلان به این قول چنین است:

۱. اظهار شعائر غیراسلامی در شهرهای مسلمان‌نشین موجب هتک حرمت مسلمانان است.

۲. شهرهای اسلامی محل اظهار شعائر اسلام مانند اقامه حدود، اقامه نماز جماعت و محل اجرای احکام اسلام است. لذا اظهار شعائر کفر با آن منافات دارد.

البته فقه‌های مذاهب ذکرشده معتقدند اهل ذمه می‌توانند مراسم و شعائرشان را در منازل و معابدشان برپا بدارند. زیرا فقط اظهار شعائر کفر ممنوع است و برپایی مخفیانه شعائر و فرائض اهل ذمه سبب اظهار شعائر کفر نمی‌شود. محدودیت‌های ذکرشده برای اهل ذمه در یک جا از آنان برداشته می‌شود و آن در روستاها و مکان‌هایی است که جزء

شهرهای مسلمانان نباشد. در این صورت می‌توانند آزادانه و علنی امور مذهبی خویش را انجام دهند.<sup>۱</sup>

**قول دوم:** فقهای حنبلیه و امامیه چنین فتوا داده‌اند که اهل ذمه حتی در روستاهای ذمی‌نشین نیز حق برپایی علنی شعائر و مراسم دینی را ندارند و فقط می‌توانند مخفیانه اعمال آیینی خود را به جا آورند.

## ۲. ۱. ۱. داخل شدن غیرمسلمانان به اماکن مسلمانان

بحث دیگر مرتبط با این مسئله این است که: آیا غیرمسلمانان حق ورود به اماکن مقدس مسلمانان را دارند یا خیر؟ این موضوع را در سه محور بررسی می‌کنیم:

### الف. مسجد الحرام

درباره اینکه آیا غیرمسلمانان اجازه ورود به مسجد الحرام را دارند یا خیر، دو قول از فقها وجود دارد:

**قول اول:** فقهای مذهب حنفی معتقدند یهود و نصارا می‌توانند وارد مسجد الحرام شوند.<sup>۲</sup> ادله قائلان به این قول چنین است:

۱. فرستادگان یثرب نزد پیامبر ﷺ آمدند و آن حضرت آنان را به مسجد برد و چون این ماجرا قبل از هجرت آن حضرت به مدینه بوده است، معلوم می‌شود آنان وارد مسجد الحرام شده‌اند.<sup>۳</sup>

---

۱. الکاسانی الحنفی، أبوبکر بن مسعود، *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع*، ج ۷، ص ۱۱۳؛ القرطبی، محمد بن أحمد، *البيان والتحصیل والشرح والتوجیه والتعلیل لمسائل المستخرجة*، ج ۹، ص ۳۲۶؛ الماوردی، علی بن محمد، *الحاوی فی فقه الشافعی*، ج ۱۴، ص ۳۱۸ و ۳۳۹؛ نیز نک: البهوتی الحنبلی، منصور بن یونس، *کشاف القناع*، ج ۳، ص ۱۳۳؛ الطوسی، محمد بن حسن، *المبسوط فی فقه الامامیه*، ج ۲، ص ۸۵؛ مکی العاملی، محمد بن جمال الدین، *غایة المراد فی شرح نکت الارشاد و حاشیة الارشاد*، ج ۱، ص ۴۹۹.

۲. ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم، *الأشباه والنظائر*، ج ۱، ص ۳۲۵؛ الموصلی الحنفی، عبدالله بن محمود، *الاختیار لتعلیل المختار*، ج ۴، ص ۱۷۷.

۳. الموصلی الحنفی، عبدالله بن محمود، *الاختیار لتعلیل المختار*، ج ۴، ص ۱۷۷؛ القرطبی الأنصاری

بررسی تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در انجام دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب فقهی / ۲۰۳

۲. زمان فتح مکه، پیامبر ﷺ چنین اعلام کرد: «کسی که وارد خانه ابوسفیان و همچنین کعبه شود، در امان خواهد بود». <sup>۱</sup> این اعلام عمومی رسول خدا ﷺ دلالت می‌کند که ورود مشرکان و کفار به مسجدالحرام و کعبه بدون اشکال است.

۳. وقتی جایز است که کافر وارد سایر مساجد شود، دخول او در مسجدالحرام نیز اشکالی ندارد. <sup>۲</sup>

**رد ادله قول اول:** در رد سه دلیل ذکر شده می‌توان چنین پاسخ داد که دو دلیل اول مربوط به ابتدای ظهور اسلام و جریان‌های اولیه آن است، در حالی که بعدها و در آیه ۲۸ سوره توبه <sup>۱</sup> نسخ شد. در دلیل سوم هم قیاس مسجدالحرام با سایر مساجد، کار صحیحی نیست. زیرا روشن است که قدر و شرافت مسجدالحرام در مقایسه با مساجد دیگر بیشتر است. <sup>۳</sup>

**قول دوم:** فقهای مالکیه، شافعیه، حنبلیه و امامیه چنین گفته‌اند که غیرمسلمانان اجازه ورود به مسجدالحرام را ندارند. <sup>۴</sup> دلیل این فقها، این آیه از قرآن کریم است: «یا ایها الذین آمنوا إنما المشركون نجسٌ فلا یقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! محققاً (بدانید که) مشرکان نجس و پلید هستند. پس نباید بعد از این سال به مسجدالحرام قدم گذارند». <sup>۵</sup>

---

الخزرجی، محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، ج ۸، ص ۱۰۴-۱۰۶.

۱. القرطبی، محمد بن أحمد، البیان والتحصیل والشرح والتوجیه والتعلیل لمسائل المستخرجة، ج ۹، ص ۳۲۶.

۲. الرآزی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، ج ۴، ص ۱۸.

۳. همان.

۴. عبد الناصر، جمال، موسوعة الفقه الاسلامی المقارن، ج ۲۰، ص ۱۸۴؛ المواقی المالکی، التاج والاکلیل لمختصر خلیل، ج ۱، ص ۴۶۴؛ الأنصاری السنکی، زکریا بن محمد بن زکریا، أسنی المطالب فی شرح روض الطالب، ج ۱۷، ص ۳۶۷؛ النووی، یحیی ابن شرف، المجموع شرح المذهب، ج ۱۹، ص ۴۳۳، باب عقد الذمة؛ المرادوی، علی بن سلیمان، الانصاف فی معرفة الراجح من الخلاف علی مذهب الامام أحمد بن حنبل، ج ۴، ص ۱۷۲؛ المحقق الحللی، جعفر بن حسن، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام، ج ۱، ص ۳۳۲؛ النجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۲۱، ص ۲۸۵.

۵. توبه: ۲۸.

## ب. عموم مساجد مسلمانان

اینک این بحث دنبال می‌شود که: آیا غیرمسلمانان این حق را دارند که به دیگر مساجد مسلمانان وارد شوند یا خیر؟ اقوال فقها در این باره چنین است:

**قول اول:** فقهای حنفیه و شافعیه گفته‌اند ورود کافر به عموم مساجد مسلمانان جایز است.<sup>۱</sup>

**قول دوم:** فقهای مالکیه و گروهی از فقهای امامیه فتوا داده‌اند که ورود غیرمسلمانان به هیچ مسجدی جایز نیست.<sup>۲</sup>

**قول سوم:** فقهای حنبلیه معتقدند ورود غیرمسلمانان به مساجد، بدون اذن مسلمانان جایز نیست، پس اگر مسلمانان به آنان اذن ورود دادند، می‌توانند به مسجد وارد شوند.<sup>۳</sup>

**قول چهارم:** برخی فقهای امامیه معتقدند اگر ورود غیرمسلمانان به مساجد موجب هتک حرمت آن شود، ورود جایز نیست.<sup>۴</sup>

---

۱. ابن‌نجیم، زین‌الدین بن‌ابراهیم، *الاشباه والنظائر*، ج ۱، ص ۳۲۵؛ *الموصلی الحنفی*، عبدالله بن محمود، *الاختیار لتعلیل المختار*، ج ۴، ص ۱۷۷.

۲. عبد‌الناصر، جمال، *موسوعة الفقه الاسلامی المقارن*، ج ۲۰، ص ۱۸۴؛ *المواق المالکی*، التاج والاکلیل لمختصر خلیل، ج ۱، ص ۴۶۴؛ *المحقق الحلّی*، جعفر بن حسن، *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام*، ج ۱، ص ۳۳۲؛ *العاملی*، زین‌الدین بن‌علی، *مسالك الأفهام*، ج ۳، ص ۸۰؛ *النجفی*، محمدحسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، ج ۲۱، ص ۲۸۵؛ *الأردبیلی*، أحمد، *مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان*، ج ۷، ص ۵۲۰.

۳. عبد‌الناصر، جمال، *جمهورية مصر العربية وزارة الأوقاف المجلس الأعلى للشئون الإسلامية*، ص ۱۹۴؛ *المقدسی الدمشقی*، ابن‌قدامة، *الشرح الكبير على متن المقنع*، ج ۱۰، ص ۶۰۷ و ۶۲۴؛ *ابن‌قیم*، *زاد المعاد فی هدی خیر العباد*، ج ۳، ص ۶۰۱ و ۶۳۸.

۴. *الموسوی الخوئی*، سید ابوالقاسم، *منهاج الصالحین*، ج ۱، ص ۴۰۰.



### ج. حرم امامان معصوم امامیه علیهم‌السلام



پس از بحث درباره مساجد که برای مسلمانان مکانی مقدس و شریف به حساب می‌آید و در خصوص احترام به آن تعصب خاصی میان عموم مسلمانان وجود دارد، بحث دیگری نیز می‌تواند در اینجا مطرح شود: آیا به جز مساجد، اماکن دیگری نیز وجود دارد که مسلمانان به آنها توجه و عنایت خاص داشته باشند یا خیر، آن هم به گونه‌ای که حرمت آنها در میان مسلمانان، هم‌ردیف حرمت مکانی همچون مسجد باشد؟ بی‌گمان پاسخ این پرسش، مثبت است، یعنی چنین اماکنی وجود دارد که در میان مسلمانان، به خصوص مذهب امامیه، جایگاه خاصی دارد و آن مکان دفن پیامبران الهی و اهل بیت او است.

این موضوع بیشتر در مذهب امامیه مطرح است؛ لذا فقط قول فقهای این مذهب ذکر می‌شود. بیشتر فقهای امامیه حکم ورود غیرمسلمانان به این اماکن مقدس و شریف را به حکم ورود آنان به مساجد ملحق کرده‌اند<sup>۱</sup> که پیش‌تر اقوال آنان ذکر شد. متناظر با بحث داخل شدن غیرمسلمانان به مساجد، بحث داخل شدن مسلمانان در اماکن مقدس غیرمسلمانان نیز مطرح می‌شود:

#### ۲. ۱. ۲. داخل شدن مسلمانان در اماکن مقدس غیرمسلمانان

آیا مسلمانان حق دارند به اماکن آیینی و مقدس غیرهم‌دینان خود وارد شوند یا خیر؟ اقوال فقهای مذاهب خمس در خصوص حکم این مسئله چنین است:

۱. نک: النجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۲۱، ص ۲۸۵.

**قول اول:** فقهای حنفیه معتقدند ورود مسلمانان به معابد غیرمسلمانان مکروه است، ولی پس از اینکه مسلمانی وارد این اماکن شد، اشکالی ندارد در آنجا نماز بخواند.<sup>۱</sup>

**قول دوم:** فقهای مالکیه، حنبلیه و امامیه معتقدند ورود مسلمانان به اماکن مقدس غیرمسلمانان اشکالی ندارد، ولی نماز خواندن در آنجا کراهت دارد. برخی از فقها در صورتی به کراهت نماز خواندن در معابد حکم می‌کنند که دارای تصاویر باشد و برخی دیگر به طور مطلق اقامه نماز را در آنجا مکروه می‌دانند.<sup>۲</sup>

**قول سوم:** فقهای شافعیه چنین فتوا داده‌اند که ورود مسلمانان به اماکن مقدس غیرمسلمانان بدون اذن آنان جایز نیست، البته اگر در آنجا عکس وجود داشته باشد، ورود به این اماکن مطلقاً حرام است، چه اذن بدهند و چه ندهند.<sup>۳</sup>

## ۲. ۱. ۳. مراسم تشییع جنازه اموات غیرمسلمانان

درباره این مسئله قولی از فقها یافت نشد، ولی با مراجعه به سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به دست می‌آید که غیرمسلمانان می‌توانند اموات خود را در جامعه اسلامی تشییع کنند، زیرا در کتاب‌های روایی آمده است که هر زمان جنازه‌ای از غیرمسلمانان در جامعه اسلامی تشییع می‌شد و حضرت خاتم صلی الله علیه و آله در آنجا حضور داشت، ایشان برای احترام یا

---

۱. الکاسانی الحنفی، أبوبکر بن مسعود بن أحمد، بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع، ج ۴، ص ۱۷۶؛ ابن عابدین، رد المختار علی الدر المختار، ج ۱، ص ۳۸۰؛ الموسوعة الفقهية الكويتية، ص ۱۵۵.

۲. الدسوقي المالکی، محمد بن أحمد بن عرفة، حاشية الدسوقي علی الشرح الكبير، ج ۱، ص ۱۸۹؛ البهوتي الحنبلي، منصور بن یونس، کشاف القناع عن متن الاقناع، ج ۱، ص ۲۹۳؛ النوری الطبرسی، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۸، ص ۳۷۵؛ الکرکی، علی ابن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۲، ص ۱۳۱؛ الحلبي، حسن بن یوسف، تذکرة الفقهاء، ج ۲، ص ۳۸۶؛ الموسوعة الفقهية الكويتية، ص ۱۵۵.

۳. العجیلی الأزهری الجمیل، سلیمان بن عمر، فتوحات الوهاب بتوضیح شرح منهج الطلاب المعروف بحاشية الجمیل، ج ۳، ص ۵۷۲؛ القلیوبی، أحمد سلامة؛ عميرة، أحمد البرلسی، حاشيتا قلیوبی و عميرة علی شرح المحلی علی المنهاج، ج ۴، ص ۲۳۶.

بررسی تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در انجام دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب فقهی / ۲۰۷

تشییع از جای خویش برمی‌خواستند.<sup>۱</sup> این مطلب دلالت دارد بر اینکه تشییع جنازه اموات غیرمسلمانان در جامعه اسلامی بدون اشکال است.

#### ۲. ۱. ۴. غیرمسلمانان و تبلیغ دین

آیا غیرمسلمانان در جامعه اسلامی می‌توانند دین خود را تبلیغ کنند یا خیر؟ اگر در انجام دادن این کار مجازند، آیا این تبلیغ باید فقط در میان خود و برای خویشاوندان خودشان باشد یا اینکه می‌توانند به طور عمومی و در میان مسلمانان این کار را انجام دهند؟

در صدر اسلام اهل کتاب مراکزی به نام «بیت‌المدارس» داشتند که رسول خدا ﷺ نیز گاهی وارد این مراکز می‌شدند.<sup>۲</sup> از این نکته می‌توان دریافت یا حداقل احتمال داد که آنان در این مراکز درباره مسائل و امور دینی خود و حتی تبلیغ مذهب خویش بحث می‌کردند. نتیجه‌ای که از آن به دست می‌آید اینکه غیرمسلمانان می‌توانند فقط در میان خود تبلیغات دینی کنند نه داخل جامعه اسلامی و به طور علنی.

#### ۲. ۱. ۵. به‌صدا درآوردن ناقوس

این مسئله مخصوص مسیحیان است و اینکه آیا آنان می‌توانند در سرزمین اسلامی ناقوس‌های خود را به صدا درآورند یا چون این کار مخالف شعائر اسلامی، به‌خصوص صدای اذان مساجد مسلمانان است، نباید آن را انجام دهند؟ درباره حکم این مسئله بیشتر فقهای مذاهب پنج‌گانه فقهی اسلام اتفاق نظر دارند که مطلقاً به‌صدا درآوردن ناقوس، چه داخل معبد و چه خارج از آن ممنوع است، مگر در دو صورت: ۱. در روستاهایی که مخصوص به خود آنان باشد؛ ۲. صدای ناقوس در داخل معبد و خیلی ضعیف باشد.<sup>۳</sup>

---

۱. نک: الکلبینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۲، ص ۶۷۰؛ القشیری النیسابوری، مسلم بن الحجاج، *الجامع الصحیح المسمی صحیح مسلم*، ج ۳، ص ۵۷ و ۵۸، ح ۲۲۶۶ و ۲۲۶۹؛ مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، ج ۷۸، ص ۲۷۳؛ البخاری، محمد بن اسماعیل، *صحیح البخاری*، کتاب الجنائز، باب من قام لجنزة یهودی، ح ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲.

۲. السهیلی، ابوالقاسم، *الروض الأنف*، ج ۴، ص ۳۵۴.

۳. نک: الکاسانی الحنفی، أبوبکر بن مسعود بن أحمد، *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع*، ج ۷، ص ۱۱۳؛

در پاسخ به این پرسش که چرا به نصارا اجازه داده شده است داخل معبد ناقوس را به صدا درآورند، چنین گفته شده است:

نصب کردن ناقوس در بالای کنیسه به این دلیل است که صدای آن از دور شنیده شود و در واقع تبلیغی برای دین مسیحیت باشد و اگر بر آنان شرط شود که صدای ناقوس بسیار ضعیف و داخل کنیسه باشد، همین باعث می شود که آنان به مقصود خود (تبلیغ دین) نرسند و این کار خود را به تدریج ترک کنند. چون انجام دادن این کار برای آنها هیچ سودی نخواهد داشت.<sup>۱</sup>

## ۲.۲. اعمال آیینی اقلیت‌ها به صورت فردی

در هر آیینی اعمال خاصی وجود دارد که به فرد فرد غیرمسلمانان مربوط می شود. یعنی نیازی نیست که حتماً به صورت جمعی آن را انجام دهند، بلکه این امکان وجود دارد که پیروان دین یا مذهب خاصی، به تنهایی نیز آن عمل آیینی را ادا کنند. از جمله:

### الف. عمل به شریعت خود

در اینکه آیا غیرمسلمانان حق دارند در جامعه اسلامی طبق شریعت خود رفتار کنند یا خیر، نظر برخی از فقهای امامیه چنین است:

۱. غیرمسلمانان حق دارند بر طبق شریعت خود رفتار کنند و احدی از مسلمانان حق اعتراض به آنان را ندارد، اگرچه آن عمل از دیدگاه اسلام حرام باشد؛ مگر اینکه به آن عمل تجاهر کنند که در این صورت به مقتضای شریعت اسلام با آنان رفتار می شود.<sup>۲</sup>

---

الحمیری الیمانی الصنعانی، عبد الرزاق بن همام، المصنف، ج ۴، ص ۳۸۴؛ الکلبي الغرناطی، محمد بن أحمد، القوانین الفقهية، ص ۱۶۲؛ الشافعی، محمد بن ادریس، الأم مع مختصر المزنی، ج ۴، ص ۲۱۸؛ النووی، یحیی بن شرف، روضة الطالبین و عمدة المفتین، ج ۷، ص ۵۱۰ و ۵۱۱، کتاب عقد الجزية والهدنة؛ البهوتی الحنبلی، منصور بن یونس، کشف الفناع عن متن الاقناع، ج ۳، ص ۱۳۳؛ المحقق حلی، جعفر بن حسن، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام، ج ۲، ص ۴۶۰.

۱. ابن قیم، محمد ابن ابی بکر، أحكام اهل الذمة، ج ۳، ص ۱۲۳۹.  
۲. مکی العاملی، محمد بن جمال الدین، غایة المراد فی شرح نکت الارشاد و حاشیة الارشاد، ج ۱، ص ۴۹۹.

۲. غیرمسلمانان در جامعه اسلامی می‌توانند شراب بنوشند و در این خصوص هیچ کیفی ندارند.<sup>۱</sup>

طبق جمع‌بندی میان اقوال فوق، این مطلب به دست می‌آید که غیرمسلمانان می‌توانند در خفا اعمالی را که طبق آیین خود جایز است انجام دهند، ولی از انجام دادن علنی آن باید دوری کنند. سنت معصوم علیه السلام دلیل اثبات فتاوی ذکر شده است. به این صورت که یکی از یاران حضرت علی علیه السلام می‌گوید:

وقتی با امیرالمؤمنین از جنگ صفین برمی‌گشتیم، لشکر نزد معبد راهبی منزل گرفت. در این هنگام مرد کهن‌سال و خوش‌سیمایی از معبد خارج شده و به جانب ما آمد، در حالی که کتابی در دست داشت. نزد حضرت شتافت و ایشان را با اشاره به منصب خلافت مخصوص به آن حضرت سلام داد. حضرت علی علیه السلام به وی فرمود: «آفرین ای برادرم شمعون بن حمون! حالت چطور است؟ خدایت رحمت کند».<sup>۲</sup>

از این مطلب به دست می‌آید که آن شخص درون معبد در حال عبادت و نیایش با خداوند طبق آیین خود بود، ولی حضرت علی علیه السلام با وجود واضح بودن این مطلب بر او ایرادی نگرفتند.

#### ب. اظهار شعائر غیراسلامی در جامعه اسلامی

آیا اقلیت‌ها این حق را دارند که شعائر و مختصات آیین خود را در معبد یا بیرون از آن اظهار کنند یا اینکه چون این کار توهین به مقدسات مسلمانان و از شعائر شرک و کفر است، ممنوع است؟ برای پرداختن دقیق‌تر به این بحث، آن را در خصوص نصارا بررسی می‌کنیم. می‌توان گفت تمامی فقها اجماع دارند که بر نصارا ممنوع است که به اظهار صلیب اقدام کنند. برخی فقها در این باره چنین فتوا داده‌اند:

۱. الطوسی، محمد بن حسن، *النهاية*، ص ۷۱۱؛ الشیرازی، ابراهیم بن علی، *المهذب فی فقه الامام الشافعی*، ج ۲، ص ۲۵۶.

۲. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، ج ۱۵، ص ۲۳۶.

**فقه‌های حنفیه:** نصارا نباید صلیب را از کنائس و منازل خود خارج کنند و آن را در کوچه و خیابان به همراه داشته باشند.<sup>۱</sup>

**فقه‌های مالکیه:** اگر نصارا صلیب را در اعیاد خود ظاهر کنند، باید از آنان گرفته و شکسته شود و سپس تأدیپ شوند.<sup>۲</sup>

**فقه‌های شافعیه:** نصارا حق اظهار صلیب در جامعه اسلامی را ندارند.<sup>۳</sup>

**فقه‌های حنبلیه:** نصارا نباید کار منکری مانند نکاح محارم و صلیب را در اسلام اظهار کنند.<sup>۴</sup> همچنین، نباید بر در و دیوارهای بیرونی کنائس صلیب نصب کنند؛ ولی از نقش کردن صلیب بر دیوارهای داخلی کنیسه منع نمی‌شوند.<sup>۵</sup>

**فقه‌های امامیه:** کارهایی که واجب است اهل ذمه از آن منع شوند، عبارت است از: ۱. آنچه منافی با امان باشد؛ ۲. آنچه با انجام دادن آن بر مسلمانان ضرر وارد شود؛ ۳. اظهار منکرات در سرزمین اسلامی.<sup>۶</sup>

### دلیل جایز نبودن اظهار صلیب در جامعه اسلامی

دلایل برخی از قائلان به جایز نبودن اظهار صلیب در جامعه اسلامی چنین است:

۱. قول صحابی: ابن عباس، یکی از صحابی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، در کلامی اظهار صلیب برای نصارا را ممنوع دانسته است.<sup>۷</sup>

۲. نصارا با اظهار صلیب باعث ناراحتی و اذیت روحی مسلمانان می‌شوند.<sup>۸</sup> تا زمانی که صلیب از شعائر ظاهر کفر باشد، اهل کتاب از اظهار آن منع می‌شوند؛ زیرا اظهار

---

۱. الشیبانی، محمد بن حسن، شرح کتاب السیر الکبیر إلیاء محمد بن أحمد السرخسی، ج ۱، ص ۴۳.

۲. المواق المالکی، التاج والاکلیل لمختصر خلیل، ج ۴، ص ۶۰۱.

۳. الأنصاری السنیکی، زکریا بن محمد بن زکریا، أسنی المطالب فی شرح روض الطالب، ج ۱۱، ص ۲۱۱.

۴. السیوطی الرحبیانی، مصطفی، مطالب أولی النهی فی شرح غایة المنتهی، ج ۲، ص ۶۱۲.

۵. ابن قیم، محمد ابن ابی بکر، أحكام اهل الذمة، ج ۳، ص ۱۲۴۰ و ۱۲۴۱.

۶. الطوسی، محمد بن حسن، المبسوط، ج ۲، ص ۴۴.

۷. نک: الحمیری الیمانی الصنعانی، عبد الرزاق بن همام، المصنف، ج ۶، ص ۶۰، ج ۱۰۰۰۲.

۸. السیوطی الرحبیانی، مصطفی، مطالب أولی النهی فی شرح غایة المنتهی، ج ۲، ص ۶۱۲.

بررسی تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در انجام‌دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب فقهی / ۲۱۱

صلیب در این صورت به منزله اظهار بت خواهد بود. دلیل تشبیه صلیب به بت این است که چون بت، معبود صاحبان آن است، صلیب نیز معبود نصارا است و به همین دلیل است که نصارا را «بندگان صلیب» نیز می‌نامند.<sup>۱</sup>

### نتیجه

با توجه به آنچه گذشت:

۱. اقلیت‌های دینی موجود در جامعه اسلامی این حق را دارند تا هر مکانی را برای اقامت خود انتخاب کنند.

۲. اگر ساکنان مکانی که غیرمسلمانان برای زندگی خویش انتخاب کرده‌اند همگی یا بیشتر آنان با یکدیگر هم‌دین باشند، می‌توانند اماکن عبادی نیز برای خود داشته باشند و در آن اعمال و مراسم خاص آیین خود را به‌جا آورند.

۳. اگر منطقه‌ای که غیرمسلمانان در آنجا زندگی می‌کنند، محل سکونت مسلمانان است و شعائر اسلامی در آن برپا می‌شود، نباید شعائر آیینی خود را در جامعه اظهار و مراسم و اعمال آیینی خود را علناً برگزار کنند. زیرا این کار آنان هم نوعی بی‌احترامی به قوانین اسلامی خواهد بود و هم انحرافی در اذهان عمومی مسلمانان پدید خواهد آورد.

۴. غیرمسلمانان در صورتی می‌توانند اعمال و مراسم آیینی در منازل و معابد آیینی خود به‌جا آورند که اثری از آن در خارج از این اماکن حس نشود، یعنی نه کسی از مسلمانان باید آن اعمال و مراسم را به چشم ببیند و نه اینکه صدای اعمال و مراسم در حال برگزاری در خارج از منازل و معابد مخصوص به آنان شنیده شود.

---

۱. ابن قیم، محمد ابن ابی بکر، *أحكام أهل الذمّة*، ج ۳، ص ۱۲۴۰ و ۱۲۴۱

## پی نوشت

١. «یا ایها الذین آمنوا إنما المشركون نجسٌ فلا یقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا».

## منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۶). ترجمه: مهدی الاهی قمشه‌ای، بی‌جا: انتشارات پاریان، چاپ نهم.
- آترمن، آن (۱۳۸۵). *باورها و آیین‌های یهودی*، ترجمه: رضا فرزین، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- ابن عابدین، محمد امین بن عمر بن عبد العزیز عابدین دمشقی الحنفی (۱۴۱۲/۱۹۹۲). *رد المحتار علی الدر المختار*، بیروت: دار الفکر، الطبعة الثانية.
- ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم (۱۴۰۰/۱۹۸۰). *الأشباه والنظائر علی مذهب أبي حنيفة النعمان*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن قیم، محمد ابن ابی بکر (۱۴۱۵). *زاد المعاد فی هدی خیر العباد*، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن قیم، محمد ابن ابی بکر (۱۴۱۸/۱۹۹۷). *أحكام أهل الذمة*، تحقیق: یوسف بن أحمد البکری، شاکر بن توفیق العاروری، بی‌جا: الدمام، الطبعة الاولى.
- ادبی، محمدجواد (۱۳۸۴). «روزنه‌ای به مفاهیم ادیان در دایرة‌المعارف‌ها، دایرة‌المعارف مناسک، شعایر و جشن‌های دینی»، در: *انخبار ادیان*، ش ۱۷، ص ۲۹-۳۲.
- الأردبیلی، أحمد (۱۴۰۹). *مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان*، تحقیق: مجتبی عراقی، علی پناه اشتهاردی، حسین یزدی، قم: مؤسسه نشر اسلامی، چاپ اول.
- الأنصاری السنیکی، زین الدین أبویحیی زکریا بن محمد بن زکریا (بی‌تا). *أسنى المطالب فی شرح روض الطالب*، بی‌جا: دار الکتب الاسلامی.
- البخاری الجعفی، أبو عبدالله محمد بن إسماعیل (۱۴۲۲). *الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله صلی الله علیه و سلم و سننه و آیامه = صحیح البخاری*، بی‌جا: بی‌نا، الطبعة الاولى.
- البصری البغدادی (الموردی)، أبو الحسن علی بن محمد بن محمد بن حبيب (۱۴۱۴/۱۹۹۴). *الحاوی فی فقه الشافعی*، بی‌جا: دار الکتب العلمیة، الطبعة الاولى.
- البهوتی الحنبلی، منصور بن یونس بن صلاح الدین بن حسن بن إدريس (بی‌تا). *کشاف القناع عن متن الاقناع*، بی‌جا: دار الکتب العلمیة.
- الحلی، جمال الدین أبو منصور الحسن بن یوسف بن المطهر الأسدی (۱۴۱۴). *تذکرة الفقهاء*، قم: مؤسسة آل البيت (علیهم‌السلام) لاحیاء التراث.
- الحمیری الیمانی الصنعانی، أبو بکر عبد الرزاق بن همام بن نافع (۱۴۰۳). *المصنف*، تحقیق: حبيب الرحمن الأعظمی، بیروت: المکتب الاسلامی، الطبعة الثانية.



بررسی تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در انجام دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب فقهی / ۲۱۳

الخوئی، سید أبو القاسم (۱۴۱۰). *منهاج الصالحین*، قم: مدینه العلم، چاپ بیست و هشتم.  
الدسوقی المالکی، محمد بن أحمد بن عرفة (بی تا). *حاشیة الدسوقی علی الشرح الكبير*، تحقیق: محمد  
علیش، بیروت: دار الفکر.

الرازی، أبو عبد الله محمد بن عمر (۱۴۲۰). *مفاتیح الغیب = التفسیر الكبير*، بیروت: دار إحياء التراث  
العربی، الطبعة الثالثة.

رضی، هاشم (۱۳۵۲). *راهنمای دین زرتشتی*، تهران: سازمان انتشارات فروهر.  
السهیلی الخثعمی، أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله بن أحمد (۱۴۱۲). *الروض الأنف فی شرح السیرة  
النبویة*، بیروت: دار إحياء التراث العربی، الطبعة الاولى.

السیوطی الرحیبانی، مصطفی (۱۹۶۱). *مطالب أولی النهی فی شرح غایة المنتهی*، دمشق: المكتب  
الاسلامی.

الشافعی، أبی عبد الله محمد بن ادريس (۱۹۸۰/۱۴۰۰). *الأم مع مختصر المزنی*، بی جا: دار الفکر، الطبعة  
الاولی.

الشافعی، أبی عبد الله محمد بن ادريس (۱۹۸۳/۱۴۰۳). *الأم مع مختصر المزنی*، بی جا: دار الفکر، الطبعة  
الثانیة.

الشیبانی، محمد بن الحسن (۱۹۹۷/۱۴۱۷). *شرح کتاب السیر الكبير إمامه محمد بن أحمد السرخسی*،  
تحقیق: محمد حسن محمد إسماعیل، بیروت: دار الکتب العلمیة، الطبعة الاولى.

الشیرازی، أبو اسحاق إبراهيم بن علی بن یوسف (بی تا). *المهذب فی فقه الامام الشافعی*، بی جا: دار  
الکتب العلمیة.

الطوسی، أبو جعفر محمد بن الحسن (بی تا). *المبسوط فی فقه الامامیة*، بی جا: مکتبة المرتضویة.

الطوسی، أبو جعفر محمد بن الحسن (بی تا). *النهاية*، بی جا: بی نا.

العاملی (الشهید الثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۳). *مسالك الافهام إلى تنقیح شرائع الاسلام*، تحقیق و  
نشر: مؤسسة المعارف الاسلامیة، بی جا.

عبد الناصر، جمال (۱۹۸۸/۱۴۰۸). *موسوعة الفقه الاسلامی المقارن الشهيرة بموسوعة جمال عبد الناصر  
الفقهیة*، جمهورية مصر العربیة: وزارة الأوقاف المجلس الأعلى للشئون الاسلامیة.

العجیلی الأزهری الجمیل، سلیمان بن عمر بن منصور (بی تا). *فتوحات الوهاب بتوضیح شرح منهج  
الطلاب المعروف بحاشیة الجمیل (منهج الطلاب اختصره زكريا الأنصاری من منهاج الطالبین للنووی  
ثم شرحه فی شرح منهج الطلاب)*، بی جا: دار الفکر.

القرطبی الأنصاری الخزرجی، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبی بكر بن فرح (۲۰۰۳/۱۴۲۳). *الجامع  
لأحكام القرآن*، تحقیق: هشام سمیر البخاری، الرياض: دار عالم الکتب.

القرطبی، أبو الولید محمد بن أحمد بن رشد (۱۹۸۸/۱۴۰۸). *البيان والتحصیل والشرح والتوجيه والتعلیل  
لمسائل المستخرجة*، تحقیق: محمد حجی و دیگران، بیروت: دار الغرب الاسلامی، الطبعة الثانیة.

- القشیری النیسابوری، أبوالحسین مسلم بن الحجاج بن مسلم (بی تا). *الجامع الصحیح المسمی صحیح مسلم*، بیروت: دار الجیل، دار الآفاق الجدیدة.
- القلیوبی، أحمد سلامة؛ عمیرة، أحمد البرلسی (١٩٩٥/١٤١٥). *حاشیتا قلیوبی و عمیرة علی شرح المحلی علی المنهاج*، بیروت: دار الفکر.
- الکاسانی الحنفی، علاء الدین أبوبکر بن مسعود بن أحمد (١٩٨٦/١٤٠٦). *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع*، بی جا: دار الکتب العلمیة، الطبعة الثانية.
- الکرکی (المحقق الثاني)، علی بن الحسین (١٤٠٨). *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، قم: تحقیق و نشر: مؤسسة آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، المهدیة، چاپ اول.
- الکلبی الغرناطی، أبوالقاسم محمد بن أحمد بن محمد بن عبد الله ابن جزی (بی تا). *القوانين الفقهیة*، بی جا: بی نا.
- الکلینی الرازی، أبی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق (بی تا). *الکافی*، بی جا: بی نا.
- مانوکیان، آرداک (١٣٧٣). *اعیاد کلیسای ارمنی، ترجمه: هرایر خالاتیان*، تهران: شورای خلیفه گری ارامنه تهران، چاپخانه نائیری، چاپ سوم.
- مجلسی، محمد باقر (١٩٨٣/١٤٠٣). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- المحقق الحلی، نجم الدین أبوالقاسم جعفر بن الحسن الهذلی (١٤٠٩). *شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام*، تهران: انتشارات استقلال، چاپ دوم.
- المرداوی دمشقی الصالحی، علاء الدین أبوالحسن علی بن سلیمان (١٤١٩). *الانصاف فی معرفة الراجح من الخلاف علی مذهب الإمام أحمد بن حنبل*، بیروت: دار إحياء التراث العربی، الطبعة الاولى.
- المقدسی دمشقی الحنبلی، أبو محمد موفق الدین عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة (بی تا). *الشرح الكبير علی متن المقنع*، اشراف بر چاپ: محمد رشید رضا صاحب المنار، بی جا: دار الكتاب العربی.
- مکی العاملی (شهید الأول)، محمد بن جمال الدین (١٤١٤). *غایة المراد فی شرح نکت الارشاد و حاشیة الارشاد*، شهید ثانی زین الدین بن علی العاملی، تحقیق: رضا مختاری، همکاران: علی اکبر زمانی نژاد، علی مختاری، سید ابوالحسن مطلبی، قم: مرکز الأبحاث والدراسات الاسلامیة.
- المواق المالکی العبدری الغرناطی (١٩٩٤/١٤١٦). *التاج والاکلیل لمختصر نحلیل*، بی جا: دار الکتب العلمیة، الطبعة الاولى.
- الموسوعة الفقهیة الكويتیة (١٤٢٩). *کویت: وزارة الأوقاف والشئون الاسلامیة.*
- الموسوی الخوئی، سید ابوالقاسم (١٤١٠). *منهاج الصالحین*، قم: مدینة العلم.
- الموصلی الحنفی، عبد الله بن محمود بن مودود (٢٠٠٥/١٤٢٦). *الاختیار لتعلیل المختار*، تحقیق: عبد اللطیف محمد عبد الرحمن، بیروت: دار الکتب العلمیة، الطبعة الثالثة.
- النجفی، محمد حسن (١٣٩٢). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، تصحیح: شیخ عباس قوچانی،

بررسی تطبیقی حقوق اقلیت‌ها در انجام دادن اعمال و مراسم آیینی از دیدگاه مذاهب فقهی / ۲۱۵

تهران: دار الکتب الاسلامیه.

النوری الطبرسی، حسین (۱۴۰۷). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، الطبعة الاولى.

النوی، أبوزکریا محیی الدین یحیی بن شرف (۱۹۹۱/۱۴۱۲). روضة الطالبین و عمدة المفتین، تحقیق: زهیر الشاویش، بیروت/ دمشق/ عمان: المکتب الاسلامی، الطبعة الثالثة.